

С. Білошицький

СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ ТА УПРАВЛІННЯ МАСОВОЮ ПСИХІКОЮ В СУЧАСНОМУ ЛІБЕРАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Катастрофа комуністичної моделі побудови радянського суспільства і могутність країн західного блоку створили не тільки в мільйонів рядових громадян, але й у значної частини інтелігентів-суспільствознавців уявлення про глобальну історичну місію ліберальної демократії як про джерело майбутнього процвітання й панацеї від усіх бід.

Аналіз текстів виступів сучасних вітчизняних політиків, навчальних програм курсів суспільних дисциплін у вузах і неосяжного масиву суспільно-політичної літератури свідчить: ідеали ліберальної демократії фетишизовані сьогодні в тій же мірі, як це відбувалося раніше в підцензурних суспільствах з ідеями побудови комунізму або просвітницької монархії. Однак тверезий і не надто заідеологізований погляд на проблему сьогодення і майбутнього ліберальної демократії може привести дослідника до більш глибокого розуміння природи даного явища, вироблення принципово нового підходу до усвідомлення ролі й місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку і визначення в ньому місця нашої держави.

Предметний розгляд питання про ресурси та межі ліберальної демократії, на нашу думку, неможливий без оцінювання готовності, здатності і можливості сучасної людини самій підтримувати цей режим.

Слід зазначити, що вже для психології ХХ століття зовсім не очевидним було твердження про психологічність та універсальність ліберальних цінностей у житті людини. Такі дослідники, як З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Г. Маркузе, К. Мангейм, Е. Фромм, В. Франкл та інші, аналізуючи детермінанти людської психіки, дійшли висновку, що людину важко уявити у вигляді системи, яка прагне до наростання свідомості. Завелику роль в її житті грають несвідомі, і, можливо, надсвідомі імпульси, які відводять її від раціонального способу буття і перетворюють на потенційний об'єкт маніпуляції.

Значне число інтелектуалів і дослідників, серед яких А. Грамші, Ж. Бодрийяр, Д. Шарп, Г. Шіллер, С. Кара-Мурза, Г. Почепцов, В. Пугачов та інші, внесли помітний вклад у вивчення механізмів прихованого управління і маніпулювання, що здійснюються в демократичних суспільствах. Однак вони лише виявили тенденцію поступового вдосконалення форм і методів маніпуляції політичною

поведінкою громадян з боку груп інтересів, не відповідаючи на питання про ідеологічний зміст та перспективи цього процесу.

Таким чином, для більш повного розуміння феномена сучасної ліберальної демократії необхідно проаналізувати співвідношення таких явищ, як свобода особистості (що представляє собою задекларовану цінність ліберальної демократії) та управління масовою психікою (як поширену політичну практику) у сучасному лібералізованому суспільстві.

Моделюючи детермінанти поведінки сучасної людини, слід констатувати, що важливою онтологічною особливістю інформаційного суспільства виступає стрімке наростання інформаційної дезадаптації людини. Одним із перших на це звернув увагу американський соціолог О. Тоффлер, який констатував, що сучасна людина в результаті різкого збільшення впливу на неї інформаційних подразників може “постраждати не тільки від відсутності вибору, але й від його паралізуючого надлишку” [1, с. 209].

Вчений підкреслює, що дотепер “максимальний індивідуальний вибір розглядається як демократичний ідеал”, однак межі людської психіки дозволяють дійти висновку, що “прийде час, коли вибір стане настільки складним, трудним і дорогим, що перетвориться на свою протилежність... прийде час, коли вибір перетвориться на надвибір, а свобода – на несвободу” [1, с. 225].

Подальше зростання обсягів інформації в геометричній прогресії загрожує, на його думку, мільйонам людей повним розвалом психіки, або “футурошоком” (шоком майбутнього). Його симптоми О. Тоффлер позначив такими характеристиками: “...Від безпам’ятної ворожості до доброзичливої владності, від звірства, що здається безглуздом, до фізичного захворювання, депресії й апатії... Проявляються блукаючі сполохи зацікавленості в модернізації життя, супроводжувані спробою “заповзти в притулок” за допомогою соціальної, інтелектуальної або емоційної втечі. Люди почуваються так, наче їх постійно “підслуховують”, або стомленими й шалено жадають скоротити кількість необхідних рішень” [1, с. 263].

Іншою особливістю впливу інформаційного суспільства на людину є тенденція до заміщення первинної інформації, що отримується людиною безпосередньо від контактів з фізичним світом, вторинною інформацією, що одержується людиною у вигляді символічних послань, підготовлених спеціальними соціальними інститутами.

Збільшення обсягу вторинної інформації призвело до утворення між людиною і фізичним світом свого роду “інформаційного посередника” – “віртуального світу”, що являє собою сукупність

накопичених людством відчуттів. Специфікою та одним із найважливіших результатів інформаційної революції стало майже повне занурення критично значимої частини людства у цей “віртуальний світ”, що багато в чому відгороджує його від реально існуючого фізичного світу, в якому це людство живе фізично.

У зв'язку з цим важко не погодитися з іншим вченим, М. Делягінім, який стверджує, що “інформаційна революція об'єктивно сприяє зниженню ефективності людської свідомості й наростанню її неадекватності” [2, с. 84].

Отже, цілком коректним буде припущення, що “масова людина” сьогодні потрапляє в ситуацію, коли її здатність адекватно оцінювати політичну реальність різко падає, а бажання брати участь у виробленні раціональних політичних рішень слабшає.

Іншим свідченням своєрідного антиліберального парадоксу “інформаційного суспільства” варто вважати той факт, що останні 20-30 років соціологи відзначають різке падіння рівня інтелекту і освіченості жителів практично всіх розвинених демократичних країн.

Учені констатують, що останнім часом вік втрати пізнавальної активності людини впав до 10-11 років і продовжує неухильно знижуватися. Як відзначає С. Переслегін, причини зниження віку втрати пізнавальної активності невідомі, “проте свідчать про серйозні відхилення розвитку сучасного школяра від періодизації, яку пропонує класична вікова психологія” [3, с. 526].

На його особисту думку, головною причиною деінтелектуалізації населення є надпотужна атака на дитину наочної інформації (телебачення, кіно, комп'ютер, реклама, ЗМІ і т.д.). “Як наслідок, у дитини дуже швидко формується адекватний, тобто дорослий, тунель реальності. Це приводить до придушення в психіці дитини характерних дитячих інформаційних структур, що відповідають, зокрема, і за підвищену пізнавальну активність. Іншими словами, діти втрачають здатність швидко засвоювати нові відомості просто тому, що стають інформаційно дорослими” [3, с. 526], – стверджує дослідник.

У результаті сучасна “політична людина”, що живе в усе більш складному світі, дуже рано відмовляється від спроби підвищувати свою загальну і політичну ерудованість, привносячи, в свою чергу, в життя суспільства і світ політики ірраціональні фактори – інфантилізм, наївність, емоційність.

Проблема свободи особистості в сучасному світі яскраво проявляється при розгляді питання щодо перспектив розвитку біотехнологій як фактора еволюції самої людини та суспільних відносин.

Принципово важливо пам'ятати: ліберальна демократія стала

реальністю під час утвердження і тріумфу ідеалів Просвітництва, що проголосили настання “культу людяності”. Однак біотехнології рішуче заявляють про готовність перенести суспільство в новий, “постлюдський” вимір, де домінуватимуть принципово нові ідеї.

На думку Д. Нейсбіта, “біотехнологічна революція й біологія відіграватимуть у двадцять першому столітті ту роль, що фізика й хімія грали у двадцятому” [4, с. 110], тобто роль локомотива суспільного розвитку.

Яких же результатів можна чекати від біотехнологій? Один із колись головних демократичних оптимістів, Ф. Фукуяма застерігає: “Найбільш явна й безпосередня небезпека – це те, що широке генетичне розмаїття особистостей звужується й розсіплюється на кластери по чітко визначених соціальних групах, соціальні еліти будуть свідомо передавати дітям не тільки соціальні переваги, а й вроджені”. У результаті можливі дві крайності – або виникнуть нові генетичні класи, або наступить хаос, оскільки “загроза виникнення генетичної нерівності здатна підняти людей з дивана й кинути на вулиці”. У будь-якому разі існує занепокоєність, що “постлюдський світ може виявитися куди більш ієрархічним і конкурентним за наш сьогоднішній, а тому сповненим соціальних конфліктів. Це може бути світ, де буде втраченим будь-яке поняття “загальнолюдського”, тому що ми перемішаємо гени людини з генами стількох видів, що вже не будемо ясно розуміти, що ж таке людина” [5, с. 223-225, 308].

Таким чином, перед сучасними ліберальними демократіями виникає ще одна головоломка. Або йти за лібералізмом, який стверджує, що суспільство не повинне і не в змозі обмежувати розвиток нових технологій, або встановити твердий антиліберальний контроль над технологіями, що коректують природу людини. При цьому важливо знати, що обидва підходи несуть загрозу збереженню самої ліберальної демократії.

Певні проблеми виникають і у сфері реалізації базового ліберального ідеалу – свободи політичної творчості і свободи обміну інформацією. Ще А. Шопенгауер висловив сумнів у дійсності ліберальної теорії необмеженої свободи і рівних прав Дж. Локка, згідно якої свобода є джерелом розвитку особистості. На думку німецького філософа, свобода має цінність для людини тільки в негативному розумінні, коли вона означає “відсутність всіляких завад і перешкод”. “Позитивна” ж свобода ставить людину в глухий кут, оскільки “самостійність суджень – привілей небагатьох; іншими керують авторитет і приклад. Вони дивляться чужими очима, чують чужими вухами” [6, с. 34, 46].

Справді, ліберальна доктрина працювала дуже добре, поки свобода трактувалася в категоріях зовнішніх (свобода вчинку, дії) і негативних (“свобода від” – від гноблення, експлуатації тощо). Наприклад, ліберали успішно виступили проти соціального базису абсолютизму – станового порядку і станових привілеїв. Однак лібералізм зайшов у безвихідь, коли спробував сформулювати принципи “позитивної” свободи для тієї частини суспільства, що вже перестала піклуватися про безпосереднє матеріальне буття.

Найяскравіше ідея реалізації “позитивної” свободи була втілена в гучній доктрині К. Поппера про “відкрите” і “закрите” суспільства, що була остаточно сформульована ще в 1945 році. У найабстрактнішому сенсі, різниця між закритим і відкритим типом суспільства, за К. Поппером, полягає в тому, що в першому панує абсолютизм (монізм, тоталітаризм), а в другому – релятивізм (плюралізм, демократизм, лібералізм). Виходячи з цього, можна зрозуміти, чому суспільства першого типу “закриті” для активних змін своїх моральних, юридичних та інших установлень, а суспільства другого типу, навпаки, – мобільні й динамічні. Вони здатні реагувати на виклики часу та досить швидко міняти старі форми життя на нові [7, с. 196].

Однак уже в період катастрофи радянської системи учень К. Поппера Дж. Сорос став обережніше ставитися до перспектив “відкритого суспільства”. На його думку, по-перше, катастрофа закритих суспільств не веде автоматично до створення відкритих, по-друге, відкриті суспільства розмивають соціальні цінності і моральні обмеження, а по-третє, вони викликають у суспільстві та в індивідуумів “дефіцит мети”.

Дж. Сорос констатує: “Необхідність відшукати мету для себе і в собі ставить індивіда в скрутне становище... Самі по собі індивіди становлять дуже хитку основу для побудови системи вартостей... Неадекватність індивіда як джерела цінностей може виражатися по-різному. Самотність чи почуття неповноцінності, вини, нікчемності... Психологія тут мало чим прислужиться... Ті, хто неспроможний відшукати мету в собі, можуть прихилитися до догми... Коли свобода стає нестерпним тягарем, закрите суспільство може здатися порятунком...” [8, с. 183].

Зрештою Дж. Сорос погоджується з тим, що концепція відкритого суспільства сьогодні перебуває на “хиткому острівці, де йому зі всіх сторін загрожують універсальні ідеї, доведені до свого логічного завершення” [9, с. 110], інакше кажучи – “закриті суспільства”.

Необхідно відзначити, що більшість ліберально-демократичних

країн, що вважають себе “відкритими суспільствами”, у точному сенсі цього слова, ніколи або майже ніколи ними не були. В дійсності суспільства або “відкриваються” на певний проміжок часу (наприклад, під час зміни політичного режиму), або в них створюються якісь “відкриті зони обговорення і участі”, які символізують свободу суспільної думки. При цьому розвинені суспільства фактично ефективно управляються методами “закритих суспільств”. Свідчення тому – закритість багатьох тем для обговорення в західному суспільстві, культ політкоректності, зовнішньої культури та самоцензури.

Як відзначає В. Пугачов, на відміну від тоталітарних режимів, ліберально-демократичні в процесі соціального управління змінюють фізичний примус на економічний і психологічний. Ці типи примусу “менш помітні і не всіма визнаються як обмеження свободи” [10, с. 13]. Характерною рисою такого “не примусового” управління є наявність у людини об’єкта управління реальної або ілюзорної свободи вибору. У цьому випадку індивід ухвалює рішення щодо підпорядкування сам, без тиску з боку інших або без усвідомлення такого тиску.

Даний тип управління, з погляду детермінації вибору (і відповідного поведіння), має такі різновиди: 1. Управління на основі самостійного раціонального вибору і добровільного підпорядкування виконавця. 2. Управління на основі особистісне запрограмованого вибору (програмування психіки). 3. Управління за допомогою маніпуляції і прямого (не маніпуляційного) обману [10, с. 15].

Таким чином, управління свободою здійснюється шляхом прихованого, непомітного впливу на підсвідомість і свідомість індивіда. Саме з цієї точки зору можна говорити про управління свободою через контроль над психікою. І якщо раніше в політиці таке управління здійснювалося переважно епізодично, стосовно окремих людей або досить невеликих груп суспільства, то в період вступу суспільства в стадію лібералізації інформаційного простору в країнах, що переживають соціальні конфлікти, управління масовою психікою стало найважливішою складовою частиною політики правлячих режимів і пануючих груп.

Основним каналом, що здійснює маніпулювання в сучасному світі, виступають ЗМІ. На свій розсуд підбираючи, компонуючи, емоційно фарбуючи та інтерпретуючи інформацію, мас-медіа, власне кажучи, формують у людини відповідні критерії, що визначають її головні політичні і соціальні оцінки.

Отже, в лібералізованому суспільстві за певних умов, і насамперед при встановленні фактичної монополії на найважливіші ЗМІ з боку правлячого режиму, мас-медіа мають реальну можливість докорінно

спотворювати уявлення громадян про політичних лідерів, політичне життя своєї країни та світу в цілому, кардинально змінювати їхні політичні оцінки і, зокрема, спонукати населення віддавати свій голос за тих політиків, які переслідують ті інтереси, що суперечать їх власним, тим самим підірвати важливий інститут ліберальної демократії – представництво.

1. Тоффлер А. Футурушок / Перевод с английского. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с. 2. Делягин М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 768 с. 3. Переслегин С.Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2006. – 619 с. 4. Нейсбит Д. Мегатренды / Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО “Издательство АСТ”; ЗАО НПП “Ермак”, 2003. – 380 с. 5. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО “Издательство АСТ”; ОАО “ЛЮКС”, 2004. – 349 с. 6. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А.А. Гусейнова и А.П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – 448 с. 7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Перекл. з англ. – К.: Основи,